

К.Д. Ушинський
як реформатор
Смольного інституту
Наталя Антонєць

Одним з основних завдань істориків педагогіки є написання найповніших та об'єктивних (в ідеалі) творчих біографій тих діячів, які істотно вплинули на розвиток освіти і науки. Виконання цього завдання досить часто ускладнюється через відсутність достовірних біографічних даних чи окремих праць обраних для дослідження персоналій. Крім того, дослідник завжди перебуває в рамках конкретних політичних реалій, під тиском ідеологічних впливів і тому добровільно або вимушено, свідомо чи несвідомо інтерпретує матеріал з певної точки зору. Істотним чинником виявляється і час, з плином якого події неминуче узагальнюються. Завдяки процесу узагальнення виникає можливість відстороненого оцінювання, проте, водночас нерідко втрачаються відчуття специфіки доби та важливі деталі подій, яскраві специфічні риси характеру особистостей нівелюються, а тому виклад матеріалу стає більш схематичним, вихолощеним, безбарвним, заформалізованим.

Усе викладене вище певного мірою стосується творчої біографії К. Ушинського. Незважаючи на те, що ця персоналія належить до когорти педагогічних діячів, життя і спадщина яких найчастіше ставали предметом уваги дослідників, проте, й досі залишаються нез'ясованими або потребують уточнення деякі його біографічні дані, ведеться дискусія з приводу визначення ступеня його належності до української та російської педагогіки, залишаються відкритими питання щодо долі частини рукописів, а також чекають свого видання оновлені бібліографічні покажчики творів Костянтина Дмитровича та літератури про нього тощо. В свою чергу сучасні політичні реалії в Україні дали змогу висвітлити ряд аспектів, які за радянської доби з ідеологічних причин просто не могли бути предметом вивчення. Передусім це стосується поглядів діяча на релігійне виховання дітей і молоді (див.: *Непознанный Ушинский: Хрестоматия научно-христианской педагогики / Сост. и предислов. В. Ильченко, К. Деревянко. - Луганск, 1998*).

Надзвичайно активним і плідним у житті К. Ушинського був період його праці у Смольному інституті, де в січні 1859 р. педагог обійняв посаду інспектора класів. Зазначимо, що в радянській літературі як історія цього навчального закладу взагалі, так і реформаторська діяльність Костянтина Дмитровича в ньому зокрема висвітлювались досить скупі. І не дивно, адже мова йде про закриту елітну школу для дворянських дітей, яка за традицією підпорядковувалася особисто імператрицям. Стосовно ж звільнення К. Ушинського навесні 1862 р., то студенти педагогічних інститутів Радянського Союзу заучували, що царський уряд з метою завуалювати незаконне відсторонення педагога від Смольного інституту направило його у довготривале відрядження за кордон, яке сам Костянтин Дмитрович «справедливо розглядав як замасковане заслання» (*История педагогики: Учеб. для студентов пед. ин-тов / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаяева. — 5-е изд., доп. и перераб. — М., 1982. - С. 217*). Це ідеологічно забарвлене категоричне твердження досить часто можна зустріти і в сучасних публікаціях.

Розуміння важливості «смолянського» етапу творчої біографії К. Ушинського і для осягнення його як педагога-теоретика, і для поцінування як педагога-практика, і, зрештою, для усвідомлення його як особистості, а також бажання правдивіше показати конкретні події в житті

визначного діяча спонукали зробити спробу хоча б частково висвітлити його багатоаспектну діяльність у першому в Російській імперії жіночому середньому навчальному закладі.

На наш погляд, суть і значення реформ К. Ушинського в Смольному інституті неможливо ні зрозуміти, ні належно оцінити без хоча б побіжного огляду історії цього дуже цікавого та специфічного навчального закладу. Почалася вона за часів правління Катерини II — німкені за походженням, котра на-родилася в сім'ї коменданта пруської фортеці принца Анхальт-Цербстського і до одруження в 1745 р. із спадкоємцем російської корони майбутнім Петром III була протестанткою та мала ім'я Софія-Фредеріка- Августа.

Здійснивши у 1762 р. дворський переворот та позбавивши свого чоловіка не лише престолу (на якому він перебував лише півроку), а й життя, Катерина II опікувалася створенням власного позитивного образу. Зокрема, перебуваючи під впливом просвітительських ідей Заходу, вона ініціювала спробу втілити в життя ідею шляхом виховання створити «нову породу людей» — високоосвічених дворян, які гуманно ставилися б до селян, справедливо керували країною, були морально стійкими до негативних впливів суспільства. Виконуючи доручення імператриці, президент Академії наук І. Бецькой розробив проекти закритих навчальних закладів станового характеру, де вихованці мали перебувати ізольовано від навколишнього середовища з раннього віку (5—6 років) до повноліття (18—20 років). Під час вступу дітей до такого закладу батьки брали на себе зобов'язання не спілкуватися з ними до закінчення курсу навчання, а передчасно забрати дитину додому можна було лише в разі її тяжкої хвороби чи абсолютної нездатності навчатися. Натомість навчальний заклад повинен був нагадувати сім'ю, де діти знаходили б ласку, турботу, жили в атмосфері радості. Згідно із задумом, ставши батьками, випускники таких закладів мали передати виховані в них шляхетні ідеали життя своїм нащадкам, а ті — далі з покоління в покоління протягом віків.

Серед розроблених І. Бецьким документів був і «Устав виховання двохсот благородних девиц, утверждённый Её Величеством Государыней императрицей Екатериной II» (1764). Відповідно до його положень 1764 р. в Санкт-Петербурзі при Воскресенському Смольному Новодівичому монастирі було засновано Імператорське виховне товариство шляхетних дівчат (Смольний інститут) — перший у Російській імперії жіночий станово-дворянський середній навчально-виховний заклад закрито-того типу, де вихованки перебували з 6 до 18 років. Весь період навчання ділився на чотири класи, в кожному учениці перебували по три роки, причому переходили з класу в клас усі незалежно від навчальних досягнень. Ос-кільки реально метою інституту зрештою стало виховання світських дам шляхетного походження, головна увага зосереджувалася на вивченні Закону Божого, французької мови, вмінні гарно танцювати, співати, грати на музичних інструментах. Серед навчальних предметів також були російська мова (до неї ставилися зверхньо), арифметика (вивчалася виключно з метою добре орієнтуватися в домашньому господарстві), географія та історія (обидва предмети викладалися французькою мовою), геральдика (як наука, що сприяє вихованню почуття гідності), архітектура, рукоділля, домоводство, малювання. При цьому статут навчального закладу рекомендував учителям не змушувати дітей багато вчити напам'ять, не перевантажувати незрілий розум зайвими поняттями, не примушувати жорстокістю до навчання, щоб із самого початку воно не викликало по-чуття відрази. Натомість педагоги мали опікуватися фізичним та моральним вихованням дівчат.

Через рік після заснування Смольного інституту при ньому було відкрито училище для 240 дівчат із міщанських сімей. Декларативно воно мало давати своїм вихованкам знання, які на той час були доступні лише привілейованим колам суспільства. Реально ж міщанки готувалися до виконання обов'язків дружин дрібних чиновників, художників, придворних лакеїв, а також гувернанток дворянських дітей, економок, рукодільниць, тому у програмі їх навчання акцент робився на оволодінні навичками виконання різних домашніх робіт. Водночас педагоги

культивували серед своїх учениць працьовитість і добро-звичайність.

Імператорське виховне товариство шляхетних дівчат та від-крите при ньому училище для міщанських дівчат стали прообразами для створення інших середніх закритих жіночих навчально-виховних закладів у Російській імперії.

Після смерті Катерини II у 1796 р. корону російської імперії успадкував її син Павло I, а Смольний інститут перейшов під патронат його дружини — до шлюбу принцеси Софії-Доротеї-Августи-Луїзи. Одружуючись із спадкоємцем російського престолу, дочка принца Вюртемберзького Фрідріха-Євгенія, який перебував на прусській службі, разом із прийняттям православ'я отримала нове ім'я — Марія Федорівна. У 1796 р. була створена Канцелярія імператриці Марії (зі 1828 — IV відділення Власної Їїго Імператорської Величності канцелярії) — державний орган управління благодійними жіночими та де-якими спеціальними навчальними закладами, що перебували під опікою імператриці та інших представниць імператорської родини. Саме цьому органу й підпорядковувалися як Смольний інститут, так і пізніше відкриті інститути для шляхетних дівчат.

Хоча Марія Федорівна і сприяла фундації нових закритих жіночих навчальних закладів, проте, ідею створити шляхом виховання «нову породу людей» вважала непотрібною і навіть шкідливою. Імператриця Марія хотіла, щоб після закінчення курсу навчання дівчата йшли в самостійне життя не взагалі освіченими людьми з високими ідеалами, а відповідно до свого походження потенційно добрими дружинами, гарними матерями, вправними хазяйками.

Оскільки 12-річне перебування у Смольному інституті відривало вихованок від сім'ї і тим ускладнювало підготовку дівчат до належного виконання ролі дружини-матері-хазяйки, за часів імператриці Марії Федорівни тривалість курсу навчання було скорочено до 9 років (їх поділили на три трирічні класи), а вік вступу до молодшого класу піднято до 8—9 років. Крім того, були дозволені побачення інституток з рідними. Вони відбувалися у визначені години в загальному залі під обов'язковим наглядом клас-них дам. Після війни 1812 р. на міщанську половину, де курс навчання обмежили до 6 років, почали приймати дочок військових.

Певні зміни в Смольному інституті відбулися і протягом 1828—1860 рр., коли після смерті Марії Федорівни навчальний заклад перейшов під патронат дружини Миколи I — дочки пруського короля Фрідріха-Вільгельма III Фредеріки-Луїзи-Шарлоти-Вільгеміни (в православ'ї Олександри Федорівни). Зокрема, було дещо посилено навчальну частину. При цьому наголошувалося, що мета освіти дівчат — не залучення до державної служби чи наукових занять, а виключно покращення їхнього благотворного впливу на власну сім'ю. Оскільки значна частина представниць вищого світу на той час уже погано володіли російською мовою, окремий акцент робився на поліпшенні її викладання. Для реалізації зазначених змін вводилася посада інспектора класів, якому доручався безпосередній нагляд за роботою вчителів.

Водночас міщанське училище зовсім втратило свої демократичні засади щодо набору вихованок. Училище дістало ім'я Олександрівське (його ще називали Олександрівською половиною Смольного інституту) і почало приймати лише дочок із менш родовитих сімей дворян, військових та священників. Взагалі ж, як писав у своїх спогадах викладач та історик інституту Дмитро Семенов, «наприкінці життя імператриці Олександри Федорівни Смольний був уже величезним, абсолютно замкнутим інтернатом на 700 дівчат, що не мав ніяких зв'язків із зовнішнім світом, а цей світ перебував уже напередодні визначних реформ царя- визволителя (тобто імператора Олександра II, який після смерті Миколи I зійшов на престол у 1855 р. - Н. А.)» (Семёнов Д. Деятельность К. Д. Ушинского в Смольном институте: По лич. воспоминаниям автора // Памяти Константина Дмитриевича Ушинского: По случаю 25-летия со дня кончины К. Д. Ушинского. — СПб., 1896. — С. 81—82). Конче потребував значних реформ і Смольний.

У 1909 р. відомому дослідникові спадщини К. Ушинського Василю Чернишову вдалося до-битися дозволу зробити в архіві Смольного інституту копії тих документів, які стосувалися діяльності видатного педагога. Уперше ці матеріали було оприлюднено лише в 1951 р. на сторінках «Известий Академии педагогических наук РСФСР». Зокрема, з опублікованого тут тексту подання Ради Виховного товариства шляхетних дівчат та Олександрівського училища на ім'я імператриці-матері Олександри Федорівни від 31 грудня 1858 р. дізнаємося, що, пропонуючи на вакантне місце в Смольному інституті інспектора класів Гатчинського Миколаївського сирітського інституту надвірного радника К. Ушинського, члени Ради характеризували його як людину широкоосвічену, котра володіє французькою, німецькою та англійською мовами і набула по-чесної слави своїми статтями, які свідчать про рідкісні педагогічні достоїнства їх автора (див.: Чернышев В. И. Ушинский К. Д. и реформа Смольного и Александровского институтов: Критико-биограф. очерк // Изв. Академии пед. наук РСФСР. - 1951. - Вып. 33. - С. 82-83).

Зауважимо, що реформувати організацію навчального процесу в найпрестижнішому жіночому навчально-виховному закладі Російської імперії було не лише почесним, а й дуже складним завданням, оскільки реформатор не міг послуговуватися гідним взірцем. Адже в країні, де систематична освіта тривалий час вважалася шкідливою як для морального обличчя, так і для фізичного стану жінки, просто не було необхідних передумов для виникнення відповідних позитивних прикладів. Західна Європа на той час також ще не створила свого вартового уваги варіанта. Водночас сам розвиток суспільства вимагав значного оновлення (або, з огляду на тодішній рівень, скоріше створення) загальних підходів до реалізації середньої жіночої освіти, і К. Ушинський з ентузіазмом взявся за їх розробку.

Так, приступивши в січні 1859 р. до виконання своїх обов'язків в інституті, новий інспектор класів уже 16 травня подає до Ради Виховного товариства шляхетних дівчат та Олександрівського училища детально аргументований «Проект деяких реформ у розподілі класів» цих навчальних закладів. Зокрема, педагог пропонував у «шляхетному» відділенні замінити 9-річний курс навчання на 7-річний, що, на думку автора проекту, при раціональній організації навчального процесу було цілком достатнім для засвоєння того обсягу знань, який відповідав вимогам часу. В Олександрівському ж училищі, де дівчата перебували 6 років і де обсяг програм був значно менший, один рік додавався та вводилися програми «шляхетної» половини. Таким чином, навчальні курси обох половин і за тривалістю, і за змістом зрівнювалися.

Також К. Ушинський пропонував не приймати до обох закладів вихованок, молодших десяти років. Згідно з проектом вступники до 1 класу повинні були володіти певним обсягом знань за заздалегідь відомою програмою. Дівчата, старші дванадцяти років, мали вступати до відповідних їхньому вікові класів не інакше, як задовільно склавши екзамен з предметів, що вивчали їхні ровесники в попередніх класах. Вважалось недоцільним приймати дівчат після чотирнадцяти років, оскільки заклад навряд чи міг уже встигнути забезпечити їм належний рівень освіти та виховання.

Шукаючи шляхів підвищення якості знань, К. Ушинський ініціював зміну кількості класів. Як уже зазначалося, на момент приходу Костянтина Дмитровича у Виховному товаристві було три класи, в Олександрівському училищі — два, і в кожному з них вихованки перебували по три роки. При цьому всі учениці переходили з класу в клас незалежно від навчальних досягнень, адже в разі навіть серйозної неуспішності неможливо було залишати дівчину повторно на трирічний курс, тобто тримати її в одному класі 6 років. Водночас, потрапивши до наступного класу, слабовстигаючі вихованки дедалі більше відставали від своїх ровесників і в результаті закінчували заклад із мінімальною освітою. Новий інспектор класів запропонував поділити курс навчання на 7 класів та щороку влаштовувати перевідні іспити. Це мало і стимулювати старанність дівчат, і дати можливість у разі потреби вчасно залишити невстигаючу ученицю на

річний повторний курс.

Взагалі у своєму проєкті К. Ушинський багато уваги приділяв необхідності організувати курс навчання так, щоб в інституті комфортно себе почували не лише талановиті дівчата, а й ті, яким навчання давалося важко. Цілком сучасно сприймаються, наприклад, такі слова документа: «Всякий навчальний заклад повинен пишатися не тільки обширністю знань і блискучим розвитком найздібніших із своїх вихованок, але ще більше тим, що він зробив з найслабших і найменш обдарованих природою» (Проект деяких реформ у розподілі класів Виховного товариства шляхетних дівчат і С.-Петербурзького Олександрівського училища // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 1. — С. 180). У цьому зв'язку Костянтин Дмитрович визнавав за доцільне не залишати невстигаючих в одному класі довше, ніж два роки. Педагог пропонував на третій рік у будь-якому випадку переводити таких учениць до наступного класу, але, по-перше, надалі обмежувати курс їх навчання (тобто індивідуально звільняти від частини предметів), а по-друге, крім загальних занять у класі, запроваджувати окремі групові заняття, якщо кількість дівчат, які відстали з тих чи інших предметів, виявиться значною.

Після четвертого року навчання, вважав К. Ушинський, слід на загальних зборах педагогів визначати, хто із дівчат уже не зможе з успіхом засвоїти повний курс. Для них на п'ятий рік варто організувати окрему паралель, де учениці зможуть навчатися рік чи два, залежно від віку та успіхів, і безпосередньо готуватимуться до випуску. Курс наук у цій паралелі пристосовувався до рівня знань і розвитку дівчат.

Після п'ятого року навчання, за пропозицією К. Ушинського, вихованки відповідно до віку та успіхів, а також бажання батьків знову розподілялися на дві паралелі — окремо ті, хто здатний до подальшого продовження курсу, і ті, хто повинен готуватися до випуску після шостого року навчання. Але й у паралелі для слабших дівчина, за бажання одержати кращий результат, могла замість одного року залишатися два. Курси наук у цих двох паралелях також мали певні відмінності.

Звертає на себе увагу, що К. Ушинський вважав корисним для заохочення найслабших за здібностями дівчат набувати доступні для них знання вручати під час випуску найстараннішим із них нагороди.

22 травня 1859 р. К. Ушинський писав головному управляючому IV відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії принцу П. Ольденбургському: «На виконання особистого наказу Вашої імператорської високоності маю щастя представити мій проєкт деяких перетворень навчальної частини у Виховному товаристві шляхетних дівчат та СПб Олександрівському училищі, який я уже зачитав у місцевій Раді цих закладів, котра повністю його схвалила» (див.: Чернышев В. И. К. Д. Ушинский и реформа Смольного и Александровского институтов: Критико-биограф. очерк // Изв. Академии пед. наук РСФСР. - 1951. - Вып. 33. -С. 91).

Протягом літа 1859 р. керівництво Смольного кілька разів зверталось до імператриці-матері з проханням посприяти прискоренню затвердження проєкту. Проте вже немолодій Олександрі Федорівні, мабуть, було важко усвідомити, що навчальний заклад, який 31 рік (!) перебував під її наглядом, потребує повної реорганізації. Лише наприкінці жовтня вона відповіла, що погодиться на запропоновані зміни тоді, коли їй буде доведено їх суттєву користь. У новій ґрунтовній доповідній записці Костянтинові Дмитровичу довелося значною мірою ще раз повторити ті думки та аргументи, які він уже висловлював у своєму «Проекті деяких реформ у розподілі класів» (Доповідь про необхідність і користь запроєктованої реформи // Ушинський К. Д. Твори. — Т. 1.-С. 184-186).

Зрештою проєкт було затверджено, і після Великодніх свят 12 квітня 1860 р. в обох навчальних закладах уроки почалися у вже реорганізованих річних класах. А 20 квітня Рада Виховного товариства та Олександрівського училища отримала від К. Ушинського проєкти

перехідної та остаточної програм розподілу предметів по класах, пояснювальну записку до цих програм, розрахунок заробітної плати викладачам, а також записку про витрати на створення кабінету фізики, придбання колекцій і картин для унаочнення викладу природознавчих дисциплін та організацію бібліотек у кожному класі.

Здійснюючи корективи в розподілі навчальних предметів по класах, К. Ушинський передусім намагався узгодити процес навчання з віковими особливостями вихованок. Педагог був переконаний, що чим молодші учні, тим менше предметів вони повинні вивчати. Адже тоді виникає можливість на кожний предмет відвести більшу кількість уроків, а це сприятиме ґрунтовнішому засвоєнню знань. Тому для наймолодшого 7 класу Костянтин Дмитрович визначив 6 предметів: 1) Закон Божий (вивчався протягом усіх 7 років); 2) інтегрований предмет, який автор програми назвав розумові вправи, російська мова і словесність (викладався у 7—6 класах, у 5 класі — російська мова, з 4 по 1 клас — російська мова і словесність); 3) французька мова (вивчалася протягом усіх років); 4) арифметика (вивчалася у 7—2 класах); 5) чистописання (викладалося у 7—4 класах); 6) малювання (починаючи з 3 класу, викладалося тільки для бажаних). У 6 класі до цих предметів додавалася географія, у 5 — німецька мова, у 4 — історія, у 3 — фізика та природнича історія (всі ці предмети вивчалися до кінця курсу), у 1 класі — гігієна та педагогіка (Програма розподілу навчальних занять по класах Виховного товариства шляхетних дівчат (остаточна) // Там само. - С. 190-194).

Враховуючи, що детальний аналіз ґрунтовної пояснювальної записки К. Ушинського до його проектів програм навчального курсу Виховного товариства шляхетних дівчат та Олександрівського училища може стати темою окремої публікації, обмежимося лише акцентами на тих провідних ідеях, які передусім характеризують - педагогічні погляди автора цього документа.

Оскільки, на переконання Костянтина Дмитровича, тільки рідна мова повинна бути основою для організації як повноцінного здобуття знань, так і успішного розвитку та виховання дітей, нові програми насамперед передбачали викладання всіх предметів російською мовою. Крім того, збільшувалася кількість годин на безпосереднє вивчення рідної мови (наприклад, п'ять уроків на тиждень у 7 класі замість попередніх трьох) та розширювалося коло завдань, що ставилися перед відповідним учителем. Тепер він мав не тільки викладати граматику, а й опікуватися загальним розвитком учениць, допомагати їм сформувати правильне уявлення про навколишній світ, учити логічно розмірковувати та грамотно, чітко і ясно висловлювати свої думки.

«Вивченню мови, — зазначав К. Ушинський, — повинне передувати вправляння в мові, яке безпосередньо залежить від вправлянь у мисленні... Понять, думок і знань, слів і виразів уже досить багато в голові десятирічної дитини, більш, можливо, ніж набуде вона їх протягом усього подальшого свого навчання. Але ці поняття, думки, знання, слова і фрази лягали в дитячу голову різночасно, випадково, безладно, несвідомо, часто перемішані з безліччю помилок. Найкраща основа навчання полягає саме в тому, щоб довести до ладу, з'ясувати те, що вже зібрано в дитячій голові; перетворити несвідоме знання в свідоме і тим самим пробудити діяльність свідомості і надати дитині тієї самостійності, за якої тільки навчання і стає корисним* (Пояснювальна записка до проектів програм навчального курсу у Виховному товаристві шляхетних дівчат і СПб Олександрівському училищі // Там само. — С. 199). Для досягнення цих завдань до програми з російської мови для двох молодших класів К. Ушинський увів предметні уроки, а для спрямування їх змісту в 1861 р. видав спеціальну книгу — свій згодом широковідомий «Детский мир».

Під час ознайомлення з життям смолянок К. Ушинський був і здивований, і обурений відсутністю в інституті як вітчизняної, так і іноземної художньої літератури. За заведеним

порядком викладачі французької, німецької та російської мов диктували ученицям для заучування короткі біографічні довідки про письменників. Кожна довідка закінчувалася гучною фразою-присудом стосовно творчості літератора, при цьому ознайомлення із самими творами не передбачалося.

За таких обставин значну увагу в своїй пояснювальній записці до проектів програм навчального курсу Костянтин Дмитрович закономірно приділив темі читання. Адже педагог вважав, що прищепити дівчатам любов до книги, сформувати в них витончений літературний смак, вплинути на душу за допомогою творів найкращих письменників усіх народів і цим закласти надійну основу для подальшої самоосвіти є одним із найголовніших завдань жіночого виховання (Там само. - С. 198). Для виконання цього завдання К. Ушинський, зокрема, пропонував замість викладання історії зарубіжної літератури іноземними мовами запровадити курс загальної європейської літератури, який мав бути російськомовним, спиратися на прочитання самих художніх творів і в якому вітчизняна література повинна займати більшу частину часу. Тільки такий курс, переконував автор програм, зможе показати європейську літературу як одне органічне ціле, що вирросло з одного кореня, розвивається за одними законами і водночас складається з національних літератур, що перебувають у постійному взаємовпливі.

Надзвичайно велике значення К. Ушинський надавав і географії, тому в Смольному інституті він ініціював значне збільшення обсягу її викладання. «Географія в жіночому вихованні, — наголошував Костянтин Дмитрович у пояснювальній записці, — має бути одним з найважливіших предметів навчання, бо в ній поєднуються саме ті результати всіх наук, що їх слід знати освіченій жінці, яка не має потреби вивчати докладно і спеціально всі ці науки» (Там само. — С. 202). Крім того, педагог вважав за потрібне під час викладання географії окремих країн розповідати про пов'язані з ними визначні історичні події, що фактично є підготовчим курсом історії. Географічна наочність, зазначав автор програми, допоможе дівчатам уявляти ці події «не в сфері тіней, відірваних від землі», а в конкретних місцевостях, завдяки чому навчальний матеріал запам'ятається надовго.

Також принципово змінив К. Ушинський ставлення в інституті до математики. Якщо раніше метою цього предмета було надати ученицям необхідні в побуті знання, то Костянтин Дмитрович розглядав його передусім як важливий засіб розвитку логічного мислення. А щодо стратегії побудови викладу матеріалу, то педагог пропонував і тут іти від наочного до абстрактного (спочатку наочні поняття про виміри, вивчення геометричних форм, іменовані числа, а вже потім — вправи з абстрактними числами та засвоєння відповідних правил). «Якщо в жіночих закладах вивчення арифметики досить часто проходить мляво і нудно і який-небудь десяток арифметичних правил так важко сприймається ученицями, то причина цього полягає в абстрактності викладу цих правил. Якщо ж і в арифметиці дитина перейде від наочного до абстрактного і від практики до теорії і системи, то немає сумніву, що цю теорію вона засвоїть назавжди легко і без нудьги... Арифметики слід навчати так, щоб її не можна було забути; інакше вона зовсім не потрібна, тому що господарські рахунки ведуть дуже добре і ті, хто ніколи не вчився математики», — так підсумував Костянтин Дмитрович відповідний розділ своєї пояснювальної записки (Там само. - С. 206-207).

30 квітня 1860 р. Рада Виховного товариства й Олександрівського училища надіслала проекти розподілу навчальних предметів по класах з усіма додатками на затвердження. Проте прийняття рішення затримувалося, мабуть, через стан здоров'я імператриці-матері. 19 жовтня

1860 р. Олександра Федорівна закінчила свій земний шлях, і Смольний інститут перейшов під патронат дружини імператора Олександра II Марії Олександрівни (до одруження - німецька принцеса Марія Гессенська). У листопаді 1860 р. складені інспектором класів проекти реформ у Смольному інституті було затверджено.

Мабуть, якби К. Ушинський відповідно до повноважень своєї посади в інституті обмежився лише змінами в навчальній частині, його подальша доля склалася б інакше. Проте Костянтин Дмитрович втрутився також у внутрішні сфери організації життя смолян, а це вже була прерогатива начальниці інституту. Принагідно зауважимо, що цю посаду зазвичай обіймала знатна придворна дама, яка користувалася особливою довірою імператриці. На той час начальницею Смольного була Марія Леонтєва, котра очолювала цей навчальний заклад понад 25 років.

Так, К. Ушинський наполіг, щоб дівчатам, які сиділи у великих холодних класах у декольтованих платтях, дозволили перед приходом викладача не знімати пелерин, оскільки, по-перше, сам страждав від постійних протягів у величезній будівлі інституту і, по-друге, вважав непристойним давати серйозні уроки перед рядами напівоголених учениць. Новий інспектор класів також доводив, що, аби вихованки не втрачали емоційних зв'язків із сім'єю та мали уявлення про життя поза стінами навчального закладу, їх потрібно відпускати на канікули та тривалі свята до батьків чи близьких родичів. Зрештою, з благословення імператорського подружжя, 12 квітня 1862 р. такий надзвичайний крок на шляху знищення суворого режиму ізоляції було здійснено, причому не лише у Смольному інституті, а й інших подібних навчальних закладах. Крім того, К. Ушинський протестував проти обов'язкового читання класними дамами листування дівчат з рідними. І хоча не зміг скасувати такого правила, під його впливом демократично налаштовані педагоги почали підходити до виконання цього обов'язку формально.

Зазначені та інші подібні ініціативи викликали спротив у тієї частини педагогічного колективу, яка настільки вже адаптувалася до існуючих порядків, що активно не хотіла сприймати кардинальні зміни. Тому роки праці в Смольному інституті для Костянтина Дмитровича були переповнені постійними неприємностями, з'ясуванням стосунків, тривогами, зіткненнями з прихильниками збереження непорушних традицій.

Особливо конфліктні стосунки склалися у К. Ушинського з представницями начальниці інституту на місцях — класними дамами, більшість з яких працювала в інституті також уже багато років (між іншим, і життя інституток традиційно було позначене постійною ворожнечею з цими виховательками, котрі по черзі цілодобово чергували біля учениць своїх класів). Зокрема, класні дами стежили за порядком під час проведення уроків. Костянтин Дмитрович, заявивши, що в навчальних закладах повинні викладати люди, які не потребують такого роду помічників, почав активно оновлювати склад педагогів. Так навколо інспектора класів склалася група однодумців. До неї входили священник Головін, викладачі російської мови та літератури В. Водовозов, О. Міллер, Л. Модзалевський, математики В. Буссе та барон М. Косинський, географії В. Лядов, А. Павловський, Д. Семенов, історії професор Г. Дестуніс, М. Семейський, Н. Тімаєв, німецької мови Массон, французької мови Демені, фізики Я. Пугачевський, ботаніки М. Раєвський. Це були педагоги нової доби. Вони не лише цікаво викладали свої предмети, а й дозволяли та навіть заохочували дівчат ставити на уроках запитання, що раніше суворо заборонялося.

Таких радикальних змін ні класні дами, ні начальниця інституту вже стерпіти не змогли. Конфлікт набрав особливо гострої форми й через складнощі характеру К. Ушинського. Як згадував Юлій Рехневський (його дружні стосунки з майбутнім видатним педагогом почалися ще в часи спільного навчання на юридичному факультеті Московського університету і тривали понад 30 років), ще в юності Костянтин Дмитрович відзначався яскраво вираженою незалежністю та звичкою висловлювати кожному відверто свої переконання, не переймаючись тим, як буде сприйнята ця відвертість. І якщо в університеті таку поведінку зрештою вибачали, то пізніше вона завдала багато неприємностей і спровокувала появу багатьох ворогів. Ю. Рехневський, зокрема, писав: «Людина, котра більш поступливіша, ніж Ушинський, і котра має більший дипломатичний такт, яким Ушинський зовсім не відзначався, цілком імовірно, з більшою легкістю встигла б

провести ці перетворення; проте Ушинському вони коштували неймовірної праці та зусиль. Він йшов прямим шляхом, не відаючи обхідних доріг, добивався здійснення своїх ідей наполегливо, із притаманною йому енергією та різкістю, не щадив чужого самолюбства і не відступав ні на крок від своїх переконань. Боротьба, яку він мав ви-тримати, доки реалізуються його плани, повністю виснажила його сили і підірвала його здоров'я» (Рехневский Ю. Константан Дмитриевич Ушинский: Некролог // Вестник Европы. — 1871,-№2.-С. 894).

Розв'язка протистояння відбулася на початку 1862 р. За тогочасним звичаєм К. Ушинський проводив так звані четверги, коли до нього додому в невеликий флігель на території містечка, що мало загальну назву Смольний монастир, для дружньої бесіди міг завітати будь-хто із знайомих. Частим гостем на цих зібраннях був і інститутський викладач російської мови товариш Костянтина Дмитровича Лев Модзалевський. Пізніше він згадував, що розмови точилися і про новини літератури, і про державні реформи, проте найбільше говорили та сперечалися просмолянські справи. Досить часто обговорювалися проблеми релігійного виховання, причому господар дому неодноразово висловлював своє незадоволення тим формалізмом, який панував у викладанні релігії та в побуті вихованок. Зазубрювання катехізису напам'ять, обов'язкове читання релігійного журналу «Странник», численні пости, безліч земних поклонів під час церковних служб тощо, на думку педагога, вбивали в душах дівчат живе релігійне почуття (Модзалевский Л. Н. К биографии К. Д. Ушинского: По поводу его биографического очерка // Ушинский К.Д. Собр. соч.: В 11 т. - М. ; Л., 1952. - Т. 11. - С. 435).

Вбачаючи у висловлюваннях К. Ушинського критику на адресу своєї особи, законовчитель о. Гречулевич (він же засновник часопису «Странник») звернувся із скаргою до начальниці інституту, яка використала ситуацію на свою користь. Так на стіл головного управляючого IV відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії принца П. Ольденбургського потрапила доповідна М. Леонтєвої про те, що інспектор класів начебто поширює в інституті безбожництво та аморальність. Наслідком доповідної стало негайне відсторонення Костянтина Дмитровича від виконання службових обов'язків та вимога термінових письмових пояснень.

Для К. Ушинського ситуація була шокуючою: те, що було сказано під час приватної бесіди вдома, у свідомо спотвореному вигляді стало предметом звинувачень та обговорення на найвищому рівні. Нервовий, нестриманий, хворобливо дратівливий взагалі, він емоційно дуже тяжко переживав справді складну ситуацію. Кілька днів, майже не встаючи, педагог писав докладне пояснення, за цей час помітно посивів і почав харкати кров'ю (копію пояснень К. Ушинського див.: Чернышев В. И. К. Д. Ушинский и реформа Смольного и Александровского институтов: Критико- биограф. очерк // Изв. Академии пед. наук РСФСР. - 1951. - Вып. 33. - С. 130-134).

Після таких подій К. Ушинський навіть психологічно не міг залишатися в інституті. Він написав заяву на звільнення, що повністю влаштувало тих, кому заважав занадто активний реформатор. Проте діяльність Костянтина Дмитровича була високо поцінована імператрицею Марією Олександрівною. Завдяки її підтримці та сприянню К. Ушинський як член Учбового комітету при IV відділенні Власної Його Імператорської Величності канцелярії одержав довгострокове відрядження за кордон із збереженням заробітної плати, яка відповідала посаді інспектора класів. Згідно з резолюцією імператриці на відповідному клопотанні Костянтина Дмитровича від 22 березня 1862 р. на нього покладалося доручення оглянути деякі із найкращих закордонних училищ і подати після повернення детальний опис влаштування цих навчальних закладів та засад управління ними (Переписка К.Д. Ушинского с администрацией IV отделения Императорской канцелярии в связи с заграничной командировкой // Ушинский К.Д. Собр. соч. В 11 т. — М.; Л., 1952. — Т. 11. — С. 331).

Листа К. Ушинського до знайомих свідчать, що він, пере-буваючи з дружиною та п'ятьма дітьми на чужині (переважно в Швейцарії), як кожний, хто любить свій рідний край, час від часу

відчував ностальгію. Водночас тривала закордонна поїздка давала можливість наочно ознайомитися з організацією освіти в тих країнах, де вона досягла най-більших успіхів, безпосередньо спілкуватися з найкращими представниками інтелектуальної еліти та оперативно отримувати іншомовну наукову літературу з різних галузей знань. Крім того, К. Ушинський мав змогу активно лікувати хронічну хворобу легенів у провідних лікарів та психологічно реабілітовуватися після важкого конфлікту. Психологічній реабілітації педагога особливо сприяло спілкування в Гейдельберзі — значному інтелектуальному центрі, де певний час жила сім'я Ушинських, — з М. Пироговим, котрий у цьому місті керував науковими заняттями стипендіатів, яких Міністерство народної освіти Російської імперії відправило за кордон для підготовки до здобуття професорського звання. Так, один із перших біографів Костянтина Дмитровича М. Песковський зазначав: «Ніхто не зміг би так швидко та рішуче за-гоїти болісні душевні рани Ушинського, як зробив це Пирогов. Під впливом спілкування та зближення з ним Ушинський швидко піднісся та зміцнів духом — з подвійною енергією та гарячковою поспішністю взявся за наукову розробку, так би мовити, основних коренів та вершин педагогічної справи» (Песковский М. Л. К. Д. Ушинский: Его жизнь и педагогическая деятельность. - СПб., 1893. — С. 47). Певний оптимізм вселяла й нагода надати старшому синові Павлу можливість здобути освіту в навчальних закладах європейського рівня, тим більше, що на той час Костянтин Дмитрович уже прийняв рішення подальше життя присвятити вихованню власних дітей та написанню педагогічних праць.

Спочатку закордонне відрядження було надано К. Ушинському на рік. Проте різні обставини (у тому числі пов'язані з вислугою пенсії) спонукали Костянтина Дмитровича за власного ініціативою неодноразово звертатися з проханням продовжити його термін. Як свідчать офіційні документи, клопотання задовольнялися завдяки підтримці імператриці Марії Олександрівни (див.:Переписка К. Д. Ушинского с администрацией IV отделения Императорской канцелярии в связи с заграничной командировкой // Ушинский К. Д. Собр. соч. — Т. 11. — С. 328—338). В результаті період перебування педагога за кордоном розтягнувся на 5 років, протягом яких він кілька разів приїздив до Росії для вирішення видавничих та особистих справ. Між іншим, Л. Модзалевський у своїй статті згадував, що протягом цього п'ятиріччя К. Ушинський у листах неодноразово інформував про досить принадні пропозиції від тогочасного міністра освіти О. Головніна, який високо цінував і педагогічний талант, і організаторські здібності діяча. Проте Костянтин Дмитрович категорично відмовлявся від пропонуваного призначень, оскільки сумний життєвий досвід сформував у нього негативне ставлення до кар'єрних посад (Модзалевский Л. Н. К биографии К. Д. Ушинского: По поводу его биографического очерка // Ушинский К. Д. Собр. соч. - Т. 11.-С. 442-443).

Хоча робота К. Ушинського в Смольному інституті тривала тільки 3 роки і завершилася надзвичайно болючими для нього подіями, реформи, які Костянтин Дмитрович тут здійснив, були визнані вдалимими, а тому слугували зразком для інших подібних навчальних закладів

Російської імперії. Це дало привід сучасникам стверджувати, що саме завдяки К. Ушинському випускниці інститутів шляхетних дівчат перестали бути незрозумілим анахронізмом на загальному фоні російського суспільства. Так практична діяльність визначного педагога в окремому закладі справила вагомий вплив і на тодішній стан жіночої середньої освіти в країні, і на її подальший розвиток.